

Hózsá Éva

A perem „szorításában”

Időhatár, felejtés, irodalomtörténet

Hogy a bezártság mennyiben kedvez a peremvidéki legendásításnak vagy éppen a bizarr és abszurd kialakulásának, erre Grendel Lajos Csehszlovákiai magyar novella című szövege lehet a legjobb példa, annál is inkább, mert kapcsolatba hozható Mészöly Miklós és Kőrösi Zoltán Magyar novelláival. Grendel peremnovellájának szövegében még az identitást őrző fadoboz sem szerepel, amelybe vagy amely mellé összegyűjtötték volna a vidéki remeteségben élő, majd a háború végén eltűnt Páll Imre verseit, a nyolcvanöt éves unokanővér halála után pedig nehéz lesz a dokumentumokat felkutatni. Ebből a Grendel-szövegből hiányzik a várakozás, az egyéni emlékezet szintén véges, még a ronggyá foszlás metamorfózisa is esélytelen, a végességből való kitörés legfeljebb a kontextus legendásítása útján valósulhat meg. Minden út valahol véget ér, minden elhallgat. Erre döbben rá a novella zárlatában a szakdolgozatra készülő, „a provincia mocsarában” már-már monográfiáról ábrándozó Vígh, aki az egyetemi adjunktus felkérésére vállalja a feladatot, hogy a terepen felkutassa „a legnagyobb csehszlovákiai magyar költő” még élő hozzátartozóit az Isten háta mögötti vidéki kisvárosban. A helyi színekben bővelkedő vidéki városnál jelentéktelenebbet és sivárabbat a diák még nem látott. Ebben a városkában a maga elefántcsonttoronyában, pontosabban udvarának négyszögében élt a magányos költő, akit cseresznyevirágzás idején egy városszéli nyomortelepről, azaz a pokolból érkező öregasszony (metafizikus gonosz is!) megvádolt, és bár a tárgyaláson tisztára mosták, minden „középutasan” elrendeződött, ellenségei elérték céljukat, hiszen Páll Imre többé nem volt makulátlan. A pályáról a kispadra, az elefántcsonttoronyból a pajtában levő sámlira került, visszahúzódott könyvei közé. A per idején a városlakók elhitték a rágalmakat, egyértelműen bűnösnek akarták látni őt. A közvetett elbeszélői reflexió mindössze ennyi: „Páll Imrét le kellett rántani a sárba, hogy ne kelljen a jövőben fejét hajtani az okossága előtt, hogy el lehessen intézni a véleményét egy vállrándítással.”

Az öregasszonnyal való következő találkozás – a második világháború idején – döbbenetű rá Páll Imrét arra, hogy az asszony őt olyan bűnök miatt átkozza, amelyeket nem ő, hanem a szerinte szerencsés csillagzat alatt születettek követtek el. Ekkor távozott el a költő a kisvárosból. Vígh monográfia-ábrándja az unokanővér halálával szertefoszlik, ugyanis a házba kerülő, a magyart törve beszélő villanyszerelő rokon már emléktöredékekkel sem tudott vagy akart segíteni.

A peremvidéken (Pozsonyhoz képest is perem!) minden koncentráltan nyilvánul meg, az ellentétek kiélezettebbek, mégis mélység és magasság, sár és tisztaság, szép beszéd és bűdös lehelet, fényes és homályos a szokványosnál sokkal összetartozóbb, egymásba játszóbb. A rendszer által bemutatott kisszerű színjátékok hatósugara (például a költő kirakatpere), a rezesbandák muzsikájára való gondolatmenetelés elvárása ugyancsak nagyobb. A feddhetetlenség aspektusából az idő szerepe is kimagasló, ez az unokanővér reflexióiból derül ki: „Hiába volt okos és művelt, mondta Páll Imre unokanővére, elfeledkezett róla, hogy a legtisztább és legfényesebb eszmék is sárból és mocsokból törnek fel. Elfeledkezett róla, hogy a fölemelkedéssel egyenes arányban növekszik a mélység vonzereje is. Hogy ami tiszta, arisztokratikus és feddhetetlen, az egy idő után terhes lesz a közönséges ember számára.”

A diák, aki az öregasszony halála után került képtelen helyzetbe, és dolgozatának témaváltoztatásán töprengett, az elszalasztott lehetőségek földjeként definiálta a (perem)vidéket. A következőket állapította meg: „Ez a föld az elszalasztott lehetőségek földje, gondolta keserűen. Csak itt eshet meg olyasmi, hogy van egy nagy költő, aki nem látja értelmét, hogy a verseit kiadják, csak itt eshet meg, hogy ezt a nagy költőt le lehessen tagadni, majd el lehessen felejtetni, s csak itt eshet meg, ami vele történt, hogy amikor kezében már a kulcs, amely a kincsesházát nyitja, ő ezt a kulcsot könnyelműen visszaadja tulajdonosának, hogy az magával vigye a sírba.”

A novella irodalomtörténeti diskurzusként is értelmezhető. Regionalitás és kánon viszonyának alakulása más Grendel-szövegek vonatkozásában is felbukkan. Vígh önróniája igencsak tómbol, amikor azon töpreng, hogy olyasvalakivel foglalkozik, akinek csak fantomalakját ismeri, akinek verseit nem is látta. Az értékrend a peremvidéki bezártságban a pragmatizmus, az ideológiai vagy másfajta elvárás, az irodalmár egyéni érvényesülésének és hivatali/hivatalos előléptetésének jegyében alakul: „Vagy, gondolta, nem eléggé abszurd-e, hogy még a legnagyobb költőket sem aszerint méri meg az utókor, hogy mennyi az irodalmi önérték a versekben, hanem hogy mikor, hogyan és mennyire használható fel, amit valaha is leírtak. Kezdte tisztán látni: szakdolgozatával, ha ugyan valaha is elkészül vele, nem fog babérokat aratni.”

A szakdolgozatának megírására készülődő hallgató eljátszott a Páll Imrével való azonosulás lehetőségével: „Úgy gondolta, mindkettejükben azonos az irodalom és a tudomány szeretete, s akárcsak a nagy költő, az intenzív belső életet ő is fölébe helyezi azoknak a napi praktikáknak, amelyek nélkül a hivatali előmenetel elképzelhetetlen. Az irodalom művelése az alkotó legszemélyesebb magánügye, s a siker szerezte öröme semmi köze sincs ahhoz az örömhöz, amit az írás maga nyújtani tud. Az író vagy költő, miként Páll Imre is tette, megengedheti magának az elvonatkoztatás olyan szabadságát, ahová csak kevesen képesek követni őt, vagy senki sem. Mi több, kötelessége ezt a szabadságot a maga számára bármi áron kivívni, s nem riadhat vissza attól sem, hogy új szavakat és új nyelvtant alkosson, amely alkalmas arra, hogy kifejezze magát.” A dolgozat leendő írója rádöbben a több nézőpontból megközelíthető alkotói függetlenség jelentőségére, feszültségére, amelyhez egy halott segítette hozzá.

A stagnáló idő veszélye az irodalmi értékrendet is érintheti, ahogyan az adjunktus sem a versekre emlékezett, hanem arra, hogy negyven évvel ezelőtt hogyan fogadta be a vidéki szerző verseit. A magára maradt tanítvány feladata mindössze annyi, hogy visszahozza az adjunktus számára az elmúlt időt, hogy a felejtésnek ellenszegülve feltámassza Páll Imrét, majd megírja Páll Imre nem olvasott verseit, a modellhiány ellenére utat nyit a legendának, amely majd folytatható egy másik kor írója számára, azaz újabb kontextus kapcsolható a legendásított (most éppen textust nélkülöző) kontextushoz:¹ „Csak így tágíthatók ki a végesség határai, s győzhető le az idő, amely könyörtelenül elbánik mindennel, ami kilép a létezés előtti homályból, és megmutatja magát, hogy cserébe lemondjon a tökélyről, amilyen a nemlétben volt.”

A vidéki ház geometriai megközelítése a négyszög (a nem-körforma: „Nicht-Kreisförmigkeit”²) jegyében alakul, ugyanis az udvar négyszögét tűzfalak zárják le, a veranda is zárt, az olvasott betűk viszont az esti homályban csíkokká olvadnak össze. A nyitást a merőleges mozgáspálya teszi lehetővé, jóllehet a mélység – mint a magaslat szokványostól eltérő, nem igazán pároppoziója – állandó veszélyt rejt.

Az udvar négyszögesítésénél is hangsúlyozottabb a befalozottság, ennek kiemelése a vajdasági magyar irodalomban is fellelhető. A központhoz inkább a filozófia és a tudományok történetében sokat vizsgált kört és a fényt társítják, a párizsiak képzeletvilágában például a körszerű forma él, amely ráadásul egy hatszögű (majdnem-kör ország) közepén helyezkedik el. Ebben a központi körben minden összetalálkozik, hiszen virtuális és szellemi középpont is, noha a zártságot is magában hordozza.³

Grendel szövegének kulcsproblémája a felejtés, vagyis a Kafka elbeszélői világa révén kutatott „emlékezet

nélküli, a saját elől kitérő létmód”, „a minket lényegünkben érintő léttől való tartózkodás és megfutamodás módozata”, felvetődik a gépies engedelmesség, valamint az egyén magát feledő beállítódásának dilemmája.⁴

Juhász Erzsébet az önazonosság keresését szolgáló „öntudatos tagadás gesztusáról”, az immanens ambivalenciáról beszél a Grendel-regények „fantomvárosaival” kapcsolatban, és felteszi a novellában felmerülő kérdést: „S ha magának a nyomozottnak folyton nyoma veszik, akkor vajon hogyan lehet róla bármi is elmondható?”⁵

Sziget(-lét) a vajdasági magyar novellában

A Csehszlovákiai magyar novella elfeledett költő-hőse távoli remeteségében tudott verseket írni, ragadványneve is „remete”. Amint a külső erők betörnek remeteségébe, költői énje elveszik, tisztasága megkérdőjeleződik, a gépies tevékenységek beindulnak. A vajdasági magyar novellatermésben is felszínre kerül a távolságból-magatartás túlélési stratégiájának problémája. Németh István Sziget című, bibliai allúziókat tartalmazó, önnomozó novellája szintén konkrét történelmi időben és térben veti fel a bűnössé tevés kérdését, sőt sorskérdését. A szóban forgó konkrét bűn, amely miatt az egyén két évre börtönbe kerül, illetőleg végül öt évig bujdosik, mindössze ennyi: negyvenhétben nem termett a földje annyit, amennyit az állami bürokraták beírtak. Az elbeszélő negyvennyolc február 12-én kerül fogolyként Požarevacba, ahonnan megszökik egy kalauz és egy hordár pártfogása révén, majd viszontagságos kalandok után átkel a Dunán, és eléri a Csík völgyét. Előbb a falun kívül, a nádasban húzódik meg, a juhászok a hírnökei, általuk tart kapcsolatot feleségével, ötvenháromban „tér be” a faluba, mert ekkorra az ő bűne is elévül. Nem találja helyét a faluban, ezért visszaköltözik „szigetére”, és földet vásárol a vízi világban. Fogsága és szökése világháborús tapasztalatán alapszik, akkor a szibériai fogolytáborból szökött haza a nagyvilágból, most kisebb távot kell megtennie, hogy Belgrád és Zimony érintésével – egy mitológiai vonatkozású csónakút után – Bácska földjére jusson.

A sziget-metafora jelentéseinek értelmezése izgalmas olvasói játék, különösen ha figyelembe vesszük, hogy térségünk kontextusában már a novella/novelláskötet megjelenésének idején (Hegyomlás, 1985) sajátos politikai és kulturális vonatkozású szemantikai távlatokat nyithatott meg a cím sziget-toposza, amelyekről csak mostanában írnak szépiróink vagy publicistáink, nevezetesen a szigethez kötődő Tito-kultusz más szempontú megközelítése, valamint a tabuként élő fegyencsziget rejtélye, az onnan visszatérők csendjének megértése. A szökés éhségtapasztalata a negyven napot lakatlan szigeten tölthető idő gondolatát hozza felszínre a novellában, maga a tanyavilág szintén szigetekre emlékeztet. A sziget-lét azonban a kirekesztődés felvállalását, az érvessztésre késztető, diktatórikus társadalmi rendtől eltávolodni akaró egyén esélyét jelzi. Az egykori foglyot, a saját nádas szigetén végérvényesen nyugalomra találó, emlékező elbeszélőt hiába hívja hivatalos küldöttség vissza a faluba, hiába vezeti a deputációt éppen az a személy, aki negyvenhétben több termést jegyzett fel a papírra, mint amennyit a meghatározott föld termett. Válaszával az egykori szökevény megszégyeníti börtönbe juttatóját, noha nem akar ő senkit sem megszégyeníteni, sőt a bürokratára már úgy tekint, mintha nyugalomát neki köszönhetné. Felelete egyetlen kérdés: „De ha nekem így a jó, és nem akarok többé visszamenni a faluba, rendőrökkel vitetsz oda vissza?”

Maurice Blanchot a Kafka-regények, illetőleg A per kapcsán állapítja meg a kivonulásról: „A per azonban nem annyira az igazság kiderítése végett folyik, hanem ellenkezőleg, a tévedés eljárása, mint minden, ami a kívülhöz, a „külső” sötétséghez tartozik, ahová a száműzetés ereje által vettünk, olyan eljárás, mely ha tartogat is valami reményt, akkor az annak szól, aki – ha magában a tévedés értelmében is – előremegy, és nem meddő ellenállást tanúsítva az ár ellenében halad.” Az elbeszélő értelmezésében ötvenháromban egyedül a kivonulás adja meg a bűntelen túlélés reményét és az ideológia által mozzgatott törvényektől való egyéni megnyugvást. Egyedüli (feltételeességet sejtető, kérdésbe rejtett) ellenérve: „... nekem így a jó...” Ez viszont kizárólag sziget-előrehaladás, amelynek ironikus olvasata is lehetséges, egy új csacsira épített jövő ugyanis kételyeket vet fel. Az emlékező elbeszélő mondja: „Hoztam magammal egy öreg szamarat; a földet a faluban mind eladtam, egy holdat vettem itt a nádas közelében. A csacsi nemsokára kimúlt, ott temettem el a kunyhó végében. Vettem egy másikat, egy fiatal; olyan volt az, mint egy fundamentom, építeni lehetett rá.”

Az elbeszélői időjáték a szökés újragondolásában jut leginkább kifejezésre. Az idő-tágasság a bűn megértésének szemszögéből jelentős a novella expozíciójában: „Ma már magam is mosolygok az egészen. De akkor más volt. Az életével játszott az ember. De ezt is csak most mondom. Mert akkor nem gondoltam én arra, milyen nagy veszéllyel járhat a szökés, olyankor nem ezt fontolgatja az ember, mert ha ezen rágódna, sose váгна neki. (...) Mi volt az egész históriában a különös? Az, ahogy az emberek engem Požarevacból hazacsempésztek. Valóságosan hazacsempésztek. Nem teszik ezt meg egy bűnözővel. De bűnöző voltam-e én? Valahogy az emberek ezt rögtön megérzik. Hogy ki micsoda. Miféle. Már ebben is volt nagy tapasztalatom. Persze neked is érezned kell, hogy kinek szólhatsz. De aki erősen bajban van, valahogy azt mindig megérzi.”

Az egyes ember⁶ szituatív, egy adott rend és közösség általi elítélése magát az egyént is kételkedővé teszi, a morális bizonytalanság kontextusában szüksége van az önrehabilitáló felismerésre: „Nem teszik ezt meg egy bűnözővel.” A szökevény nem érzi a kockázat súlyát, az emberi szolidaritás viszont eloszlatja a kételyeket.

Törmelék-aspektus

A kilencvenes évekre a törmelék nyomasztó hatásával kellett megbirkózniuk a vajdasági peremtérségben élőknek, Juhász Erzsébet szövegei például ezt a szétdaraboltságot tematizálták (Senki sehol soha, 1992). A hajótörés-metaforát, az átmenetiség problematikusságát szintén Juhász Erzsébet esszéi említik. Az országfelbomlás és a virtuális térképújraírás irodalmi megragadásának sokrétű recepciója manapság egyre inkább kialakulóban van.

A töredékesség látószögéből az egyéni vonások és értékek, főként a maradó, a tehetetlenül szemlélődő egyén peremvidéki beszédhelyzetei kerülnek előtérbe (a szórványban, a Balkán peremén, a Telepen élőé is!).

Juhász Erzsébet írja Saját sors?⁷ című esszéjében: „S hogy miért oly nehéz a szülőföldhöz való hűség azoknak, akik a nemzeti kisebbség sorába tartoznak, arra a mostani nehéz idők megannyi adalékot szolgáltatnak. Darabokra hullott az ország, amelybe beleszülettünk, a maradék pedig a nemzeti egyesítésért folytatott háború következtében roppant össze gazdaságilag és morálisan egyaránt. Mi, származásunknál fogva, eleve mentesülve az itt dúló nemzeti eufóriától, itt éldöglődünk tehetetlenül a romok között, most már csak arra várva, hogy a létezés minimális rendjének egyre silányabb kulisszái is összedőljenek. S itt, ezek között az alig-alig elfedhető romok között az ember egyszerre rádöbben, hogy valóban van saját sorsa.”⁸

Sors és sorstalanság értelmezésében a mitológiai inspiráció is felfedezhető, sajátta viszont ez a sors a megszenvedés során/árán válik. Az „önismereti tudás” hiányát az országszéthullás és az eszmei totalitarizmus megszűnése utáni mozzanatok leplezik le. Juhász Erzsébet szövegei az „illegális” közép-európai szempontú kulturális távolságra összpontosítanak, a Monarchia felbomlásának problémája és ennek különböző nézőpontú (újra)értelmezése Jugoszlávia felbomlásakor jelenik meg erőteljesen a szerzői opusban.

Peremrét, külső nézőpontok, „bácskai Gorgó”

A Magyarországra költözött Gion Nándor hagyatékából előkerült novellák (Mit jelent a tök alsó? 2004) közül néhány, valamint a Naplórészletek a „peremvidéki élet” egyes töredékeinek (összehasonlító) újraértelmezését tartalmazzák. A centrum optikájából az egyén szókimondóbb, nemzetudata sérülékenyebb, ugyanakkor a migráns számára – a távolból – nem pároppozió a centrum és a periféria. A vajdasági irodalom kulturális kontextusa a már kívülállót is foglalkoztatja. A Kanizsai Írótabor emléktöredékeit a Tisza tartja össze, a derút viszont az adorjáni véres események és a helység nevének megváltoztatása szorítják háttérbe. A centrumban élő naplóiíró kommunikációja behatárolt, a térkép és a peremvidék változásaira azonban fogékony. A Mi történhet? narrátora ezzel a bekezdéssel zárja a Tiszához fűződő kommentárját: „Legújabb térképeket nem láttam mostanában. Pedig érdekelné, hogy manapság mi az említett Tisza menti falu hivatalos neve. Arrafelé mindig történik valami, áradáskor és aszálykor is.”

A nézőpontok összejátszását a Monarchia-keret indokolja. Vasagyi Mária Az afrikai vadász (2006)⁹ című novellája a centrum- és periféria-határokat is áthágja. A merőleges kimozdulás is megvan, lent sem a Nagy Mindenség harmónia-hangja, sőt egyelőre a tintinbula, azaz a zenélő téglá és a szellőben csilingelő cserép „hangkellemű harmóniája” sem hallható, ellenben a peremréti ebéd idején a tücskök ciripelése tűrhetetlen.

A pesti fotósszaküzletből kiinduló, a félreértésen alapuló peremvidéki találkozást és a családi cserépgyártás titkai utáni nyomozást tematizáló novella az anekdotázó tradíciót sem nélkülözi. Ironikus névhasználata (lásd Bácskaság, Peremréthy) a központ viszonylatában válik fontossá. A családtagok felismerik azt a holtak vélt rokont, aki peremréti úri birtokos, „vezetékneve elé a hangzatos Peremréthy-t is odaírta, lévén, hogy anyai nagyapja császári kegyben nemességet nyert –, a kitűnő érdemű embert, az úri körökben méltó tekintélynek örvendett afrikai vadászt. (...) A vaddisznó valamennyi fajtát felölelő kétkötetes tudományos munkája még ma is aktuális: vérbeli vadászok sokat forgatott kézikönyve. Schein Ármint azonban rokona vadászszenvédélye és tudományba temetkezése nemigen érdekelte, annál inkább a téglagyártás, amelynek ők ketten a Schein Fivérek Téglá- és Díszcserépető Nagyvállalkozói Cég élén koronázatlan királyai voltak a Bácskaságban, s egyes cserépfajták előállításának titkát még atyáik rejtjeles írással egy igénytelen külsejű füzetkébe rótták – a megfejtésre a tudományra hajló Peremréthy Schein volt egyedül hivatott (...).”¹⁰

A lugasban megvalósuló „bácskasági” téves vendéglátás beszédhelyzetében egy másik peremvidéki családtörténet mozaikjai, nevei kuszálódnak össze, ám a kontextus még ennél is jelentősebb. A szöveg sarkalatos pontja az asztali kommunikációban kialakuló beszéd és látvány viszonya, jóllehet ebben az esetben a textuális emlékezet, „a nyelvi médiumnak a látványt már megelőző (intertextuális) teljesítménye lesz a fontos.” Az asztaltársaság tagjai egy pillanatra hallgatóból nézővé válnak, amikor a beszélő a másik médium hatását szóvá teszi, tudniillik a dédanyát „bácskai Gorgó”-nak nevezi.¹¹

A pazar megvendéglést, a peremi rekvizitumokat a tücsökciripelés és a sajátos hasonlatok fogják keretbe. A hasonlatok a következők: „... a szemüreg, mint löszbe vajt gádor sötétlett, mélyén láthatatlan világ derengett.”; „Mint madár, ha rebben, s társát odahagyva messzire veszi repülését, úgy felejtett engem a lugasban...”

James Clifford a hatvanas évektől létrejött átmeneti terminusok zajában önmagunk elhelyezésének problémáját és a „bennszülött etnográfus” esélyeit értelmezi: „A helyszín nem annyira egy elkülönült, egyedülálló hely, mint inkább intézményesített eljárások készlete, egy szakmai habitus. (...) És mi van, ha a saját közösségedet akarod kutatni? (...) Lehet, hogy a projekt nem érvényes, mert a terepmunkát továbbra is a távolsággal kapcsolják össze, az utazás történetével, hogy milyen módon megyünk ki a terepre.”¹² Az említett szövegekben valamiképpen megvalósul a helyváltoztatás, és az a mód is meghatározó, ahogyan a külső nézőpont megvalósul.

Azzal küszködünk – állítja Clifford –, hogy elhelyezzük magunkat a történetek zűrzavarában, anélkül hogy rendelkezni egy áttekinthetőséggel vagy az utólagos bölcsesség előnyeivel. Több dolgok vannak a modernitásban, mintsem gazdaságunk és szociológiánk álmodni volt képes. A globális erők mindenütt kölcsönhatásba lépnek a helyi, kialakulófélben lévő vállalkozásokkal, hogy ki- és átalakítsák a kulturális berendezkedést és az egymáshoz képest diszkrpanciába kerülő viszonyokat.¹³ A perem-berendezkedésnek ellenálló kölcsönhatás-kijáratokra és a (technikai) médiumokra különösen a fiatalabb alkotók összpontosítanak.

¹ Vö. Kappanyos András: A taxisofőr vakációja, or what you will. In Thomka Beáta szerk.: Domonkos-symposion. Tanulmányok Domonkos István műveiről. Budapest, 2006, Kijárat Kiadó, 29.

² Blumenberg, Hans: Wahrheitsmetaphorik und Erkenntnispragmatik. Geometrische Symbolik und Metaphorik. In Paradigmen zu einer Metaphorologie. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 29. (1999) 166–193.

³ Benvenuto, Sergio (2005): Párizs rejtelméi. Fordította: Karádi Éva. Magyar Lettre, 2005. nyár, 6.

⁴ Bacsó Béla (2004): Felejteni – írni mint felejteni. Franz Kafka példája. Alföld, 6. (2004) sz. 87–88.

⁵ Juhász Erzsébet: Az „öntudatos tagadás” mint regényszerző erő. Grendel Lajos regényeiről. In Állomás-keresésben. Pécs, 1993, Jelenkor Kiadó, 42.

⁶ Blanchot, Maurice: Kafka és a mű követelése. In Az irodalmi tér. Fordította: Horváth Györgyi, Lőrinszky Ildikó, Németh Marcell. Budapest, 2005, Kijárat Kiadó, 56.

⁷ Juhász Erzsébet: Saját sors? In Esti följegyzések. Újvidék, 1993, JMMT – Forum Könyvkiadó, 150.

⁸ I. m. 150.

⁹ Vasagyi Mária: Az afrikai vadász. Híd, 8. (2006. augusztus) sz. 41–46.

¹⁰ I. m. 42.

¹¹ Simon Attila: Gorgók és Szirének. Beszéd és látvány versengése Lukianosz Egy teremről írott magasztalásában. In Kulcsár-Szabó Zoltán – Szirák Péter szerk.: Az esztétikai tapasztalat medialitása. Budapest, 2004, Ráció Kiadó, 227., 235–237.

¹² Clifford, James: Az antropológia szélein. Fordította: Karádi Éva. Magyar Lettre, 2005. nyár, 76.

¹³ Uo. 74.

[Kép 09 - Lennert Géza: Hajkorona]